

Zsidó vagy neológ felüliskolázottság? Iskolázottsági egyenlőtlenségek a magyarországi zsidóságon belül a dualista korszaktól a holokausztig

Bolgár Dániel

A zsidó siker az iskolarendszerben

Arról, hogyan alakult a zsidók és nem zsidók tanultságának szintje közötti eltérés a modern Magyarországon, sokat tudunk. Már a korabeli statisztika rengeteg adatot gyűjtött erről.¹ Kiemelt témája volt a zsidókérdésvitának is, mekkora hányadát foglalják el az iskolapadoknak a zsidó tanulók.² És a zsidó-nem zsidó egyenlőtlenségek történettudományi vizsgálatában – Karády Viktornak és az általa vezetett, inspirált kutatásoknak köszönhetően – ugyancsak főszerepet játszik az oktatási javak eloszlásának tárgyköre.³ Az eredmények azt mutatják, hogy a zsidó felüliskolázott-

---

¹ Ld. a népszámlálások műveltségi statisztikáját, illetve a statisztikai évkönyvekben közölt közoktatásügyi statisztikákat.

² Ld. pl. antiszemita részről: WESZPRÉMY KÁLMÁN: A magyarországi zsidóságról. I. A magyarországi zsidók statistikája. Debreczen, 1907. 67–74. p.; KOVÁCS ALAJOS: A zsidóság térfoglalása Magyarországon. Bp., 1922. 29–39. p.; BOSNYÁK ZOLTÁN: Fővárosunk elzsidósodása. Bp., 1935. 54–59. p.; KOVÁCS ALAJOS: A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében. Bp., 1938. 35–39. p. Ők az izraeliták magasabb iskolázottságát a zsidó térfoglalás jeleként értelmezték. Zsidó részről ugyanezeket az iskolázottsági adatokat az izraeliták magyar nemzeti elkötelezettségének bizonyítékként olvasták. Ld. pl.: ACSÁDY IGNÁCZ: Zsidó és nem-zsidó magyarok az emancipáció után. Bp., 1883. 21., 30–31. p.; KOMÁROMI SÁNDOR: A zsidóhitűek és a magyarosodás. In: A magyar zsidóság almanachja. Védőirat. Szerk.: Szirmai Vidor. Bp., 1920. 57–61. p.; VENETIANER LAJOS: A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére. Bp., 1922. 466–479. p.

³ Ld. mindenekelőtt: KARÁDY VIKTOR: Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon. (1867–1945) Történeti-szociológiai tanulmányok. Bp., 1997.; Uő: Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek. (1867–1945) Történeti-szociológiai tanulmányok. Bp., 2000. 169–256. p.; Uő: Allogén elitek a modern magyar nemzetállamban. Történelmi-szociológiai tanulmányok. Bp., 2012. 132–251. p. Karády munkássága mellett számos, rendszerint egy-egy iskolára, iskolatípusra vagy településre vonatkozó kutatás is készült. Pl.: ANDOR ESZTER: Zsidók és nem-zsidók a budapesti polgári iskolákban a XX. század elején: rekrutáció és iskolai teljesítmény. In: Iskola és társadalom. Szerk.: Sasfi Csaba. Zalaegerszeg, 1997. 367–400. p.; BÓDY ZSOMBOR – SZABÓ ZOLTÁN: A Budapesti Kereskedelmi Akadémia 1860 és 1906 között végzett hallgatóinak rekrutációja és mobilitása. In: Iskola és társadalom. Szerk.: Sasfi Csaba. Zalaegerszeg, 1997. 311–339. p., 315–317. p.; FERDINANDY KATALIN: Elit középiskolák. A felekezeti összetétel változása a statisztikák tükrében. In: *Educatio*, 1995. 4. sz. 668–692. p.; HUNFALUSY SZABOLCS: A Budapesti Evangélikus Gimnázium 1873 és 1944 között érettségizett diákjainak egyes szociológiai jellemzői, különös tekintettel a vallási hovatartozás szerepére. In: *Sic Itur ad Astra*, 1995. 1–2. sz. 93–129. p.; KOVÁCS ÉVA: Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború

ság⁴ mind az iskolázási esélyek, mind a tanulmányi eredmények tekintetében kialakult.

A zsidó iskolázottsági előnyt a legegyszerűbb a népszámlálások felekezeti bontásban is közölt műveltségi statisztikáival illusztrálni. (1. táblázat.) Ez egyfelől az írni-olvasni tudás elterjedtségét mérte, ami kifejezi, mennyire ért célzt a kötelező alapfokú oktatás az egyes felekezeteknél. Másfelől a közép-, később a felső-, közép- és alapfokú oktatásban szerzett képzettséget mutatta ki. Két időmetszetben fogom bemutatni zsidók és nem zsidók tanultságát: 1910-ben (Horvátország nélkül), mert ekkor közöltek a műveltségről először részletes adatokat, illetve 1930-ban, mert ez az utolsó közreadott adatsor az egyes felekezetek tanultságának szintjéről a holokauszt előtt. Csábító, hogy a két időpont közti különbségeket az egyenlőtlenség mértékének időbeli változásaiként értsük meg. De ne engedjünk a csábításnak! Ne feledkezzünk meg arról, hogy a két időpontban megfigyelt országnak csak a neve volt ugyanaz. A Monarchián belüli és a Trianon utáni Magyar Királyságnak egészen eltérő országterületen egészen különbözőek voltak a társadalmi viszonyai. Ha ezek adatait mégis összevetjük, akkor inkább a két ország társadalma közti különbségről tudunk meg valamit, nem pedig egyetlen társadalom időbeli átalakulásáról.

1910-ben a nem zsidók kétszer-háromszor akkora eséllyel voltak írástudatlanok, mint a zsidók, miközben a zsidók ötször-hatszor akkora sanszszal szereztek érdemleges középfokú iskolai tapasztalatot, mint a nem zsidók. 1930-ban a trianoni Magyarországon sokkal kedvezőbbek voltak a műveltségi viszonyok, mint a korábbi országterületen húsz évvel korábban. Ám a zsidók képzettségi fölénye továbbra is tetemes volt. Középfokú képzésben és írástudatlanságban durván akkora volt az esélykülönbség, mint 1910-ben. Ebből a népszámlálásból pedig már az is kiderült, hogy a főiskolai, illetve az elemi iskolai végzettségben is előnyben voltak az izraeliták.

Mivel a zsidók iskolázási sansza az alapfokú oktatásnál magasabb

---

között. (1918–1938) Somorja – Dunaszerdahely, 2004. 51–77. p.; RADICS PÉTER – SÁRKÁNY ESZTER: Szelektáló tantárgyak – determináló felekezeti helyzet. In: *Educatio*, 2004. 2. sz. 309–314. p.; TÍMÁR LAJOS: A középfokú iskolarendszer modernizálása és a társadalmi mobilitás konfliktusai Budapesten 1873–1943 között. In: *Társadalmi konfliktusok*. Szerk.: Á. Varga László. Salgótarján, 1991. 253–267. p., 264–266. p.

- ⁴ A jelenség megnevezésére Karády nyomán elterjedt a zsidó túliskoláztatás kifejezés is. Ez az angol „overschooling” fordításaként került be Karády Viktor magyar nyelvű életművébe, ha nem tévedek (ld. pl.: KARÁDY VIKTOR: Jewish Over-Schooling Revisited. The Case of Hungarian Secondary Education in the Old Regime. In: *Jewish Studies at the Central European University. Public Lectures. 1996–1999*. Eds.: Kovács András – Andor Eszter. Bp., 2000. 75–91. p.), ami az „educational overrepresentation” (azaz iskolázási felülreprezentáció) rövidebb formája. A túliskolázás szó a magyarban első hallásra valami túlzásba vitt, helytelenül erőltetett, káros következményekkel járó jelenségre, törtetésre utal, tehát erkölcsi ítélet van benne, holott Karády koncepciója mentes az ilyen mellézköngéktől, csupán azt kívánja leírni a kifejezés, hogy az adott csoportnak az iskolázottsága magasabb szintű a népesség többi részénél. Épp ezért a magam részéről inkább a kevésbé frappáns, de cserébe semleges zsidó felüliskolázottság kifejezést fogom használni.

szinten többszöröse volt a keresztényekének, a történet várható folytatása az lenne, hogy a középfokú iskolákon belül folyó versengésben már másoknál gyengébben szerepeltek, azaz a többiekénél rosszabbak voltak az osztályzataik, mivel a kevésbé jól tanuló izraelitákat is beírták a szüleik. Ám a kutatások ennek az ellenkezőjét mutatják. Az izraeliták – legalábbis a felsőbb évesek – jobb tanulók voltak a középiskolákban. Karády Viktor-nak a legnagyobb szabású, a 19. század közepétől a holokausztig bizonyos tárgyakból a végzős középiskolások minden elérhető tanulmányi eredményét feldolgozó vizsgálata azt mutatja, hogy a zsidóknak mindvégig egy-két tized osztályzattal jobb jegyeik voltak az átlagnál a reál és humán szellemi tárgyakból egyaránt.⁵

Kérdés azonban, nem volt-e túlzottan leegyszerűsítő a zsidók és az összes keresztény közti egyenlőtlenségről beszélnünk. Nem lehetséges, hogy az egyes keresztény felekezetek iskolázottsága között legalább akkora különbségek voltak, mint amit zsidók és keresztények között bemutatunk? Nos, valóban mutatkoztak különbségek. (1. táblázat.) 1910-ben a római katolikusok és a reformátusok egyaránt körülbelül átlagosan szerepeltek, ami azt jelenti, hogy a zsidóktól jelentősen elmaradtak mind alfabetizáltságban,⁶ mind középfokú képzettségben. A görögkeletiek és

⁵ KARÁDY VIKTOR: Iskolai teljesítmény-különbségek felekezet és nemzetiségi háttér szerint a hosszú 19. századvég érettségizőinél. In: Uő: *Allogén elitek a modern magyar nemzetállamban. Történelmi-szociológiai tanulmányok*. Bp., 2012. 145–174. p. (továbbiakban: KARÁDY, 2012.) 147–168., 172–174. p.; Uő: *Les inégalités ethniques et confessionnelles dans les performances scolaires des bacheliers en Hongrie (1851–1918)*. In: *Histoire & Mesure*, 2014. Nr. 1. 167–194. p., 178., 181., 185. p.; Uő: *Vészkorszak és iskolai kitűnőség. Esettanulmány az érettségizők tanulmányi teljesítményeinek konjunkturális alakulásáról*. In: *A nagypolitikától a hétköznapiakig. A magyar holokauszt 70 év távlatából*. Tanulmányok. Szerk.: Molnár Judit. Bp., 2016. 193–205. p. (továbbiakban: KARÁDY, 2016.) 197–201. p. (Az 1920 előtti adatok a fiúkra vonatkoznak, a Horthy-koriaknál Karády nem tesz utalást a vizsgáltak nemére.) Ld. még: KARÁDY VIKTOR: *A zsidó túliskolázás kérdése a történelmi Magyarországon*. In: Uő: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon. (1867–1945) Történelmi-szociológiai tanulmányok*. Bp., 1997. 75–92. p., 82–87. p.; Uő: *Társadalmi mobilitás, reprodukció és az iskolázás minőségi egyenlőtlenségei*. In: Uő: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon. (1867–1945) Történelmi-szociológiai tanulmányok*. Bp., 1997. 111–130. p. (továbbiakban: KARÁDY, 1997.) 117–123. p.; Uő: *Beiskolázás és tanulmányi kitűnőség. Felekezeti egyenlőtlenségek a jászberényi gimnázium diákságában. (1911–1944)* In: Uő: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon. (1867–1945) Történelmi-szociológiai tanulmányok*. Bp., 1997. 131–143. p., 134–143. p.; Uő: *Vallási szegregáció és iskolai piac: más vallású diákok a felekezeti gimnáziumokban. (1867–1944)* In: Uő: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek. (1867–1945) Történelmi-szociológiai tanulmányok*. Bp., 2000. 169–192. p., 186–189. p.; Uő: *Testnevelés, iskolai értékrend és asszimiláció*. In: *Iskolakultúra*, 2003. 1. sz. 25–36. p., 26–27. p.

⁶ Ettől eltérő következtetésre jut a zsidók alfabetizáltságáról a római katolikusokhoz képest: NAGY PÉTER TIBOR: *Egyenlőtlen alfabetizáció és nemzetiségek a századforduló Magyarországon*. In: *Iskolakultúra*, 2002. 5. sz. 53–65. p., 54. p.; Uő: *A növekvő állam árnyékában. Oktatás, politika. 1867–1945*. Bp., 2011. 72., 147. p. Ennek azonban az az oka, hogy táblázatában a zsidók rubrikáiba az unitáriusok adatait írta.

görögkatolikusok jelentősen lemaradtak. A középfokú iskolázottságban a legjobban az unitáriusok álltak a keresztények közül, de meg sem közelítették a zsidók szintjét. A népesebb felekezetek közül az evangélikusok adatai emelkedtek ki. Ám az alfabetizációs mutatók kivételével – amelyek hitelessége a zsidók esetében kérdőjeles – a zsidók közelébe sem tudtak férkőzni. A lutheránusok és unitáriusok iskolarendszer által igazolt műveltségének szintje sokkal közelebb állt a római katolikusokéhoz és a reformátusokéhoz, mint a zsidókéhoz. 1930-ban a képlet körülbelül ugyanez volt: az unitáriusok adatait már nem közölték, az evangélikusok pedig a zsidóktól messze lemaradva vezették a keresztény felekezetek közti rangsort. Az evangélikusok tanulmányi eredményei is rosszabbak voltak a zsidókénál. Amennyire Karády Viktor adatközléseiből ki lehet olvasni, Trianon előtt még jobban hasonlítottak a lutheránusok jegyei a szellemi tárgyakból az izraelitákéira, a Horthy-korszakban viszont már hasonlóbbak voltak a többi keresztény osztályzataihoz.⁷

A magyarországi iskolarendszerben tehát a dualista és a Horthy-korszakban jelentős egyenlőtlenségek voltak a felekezetek között aszerint, hogy megtanulták-e a betűvetést, elvégezték-e az elemít, bejutottak-e az elemínél magasabb szinten képző iskolákba, és hogy ott a siker vagy a kudarc pályájára álltak-e. A legnagyobb különbségek azok voltak, amelyeket a zsidók és az összes többi keresztény felekezet között figyeltünk meg. A zsidók iskolai érvényesülésének valószínűsége annyal nagyobb volt a keresztényekénél, hogy innen nézve a keresztény felekezetek közötti egyenlőtlenségek kivehetetlenek. A képlet a legjobban Karády Viktor kifejezésével összegezhető: az oktatási rendszerben folyó versengés „verhetetlen bajnokai”⁸ a zsidók voltak.

Iskolázottsági szakadék a zsidóságon belül?

A korabeli diskurzusban azonban a zsidóság nem úgy jelent meg, mint a tanulási verseny megkérdőjelezhetetlen győztese. A zsidók egy részéről ugyanis éppen az volt többeknek a benyomása, hogy rémesen kiműveletlenek. A dualista és a Horthy-korszakban keletkezett szövegekben olyan fordulatokat találunk, mint „műveletlen orthodox zsidóság”,⁹ „műveletlen, laza erkölcsű orthodox zsidóság”,¹⁰ „műveletlen, sötét orthodox zsidótömegek”,¹¹ „[a kazár] nem tanul, nem művelődik, nem mosdik”,¹² „a műveletlenebb és Galíciából ide folyton beszivárgó bigott zsidóság”,¹³ „teljesen műveletlen és vagyontalan orosz zsidók bevándorlása”,¹⁴ „nyers

⁷ KARÁDY, 2012. 172–174. p.; KARÁDY, 2016. 197–198. p., KARÁDY VIKTOR: Zsidók és evangélikusok a magyar iskolarendszerben. In: Uő: Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon. (1867–1945) Történeti-szociológiai tanulmányok. Bp., 1997. 95–110. p., 98–98. p.

⁸ KARÁDY, 1997. 122. p.

⁹ Herman Ottó a zsidókérdésről... In: *Vasárnapi Újság*, 1881. 44. sz. 702. p.

¹⁰ XYZ: A zsidóbevándorlás. In: *Politikai Újdonságok*, 1882. 23. sz. 317. p.

¹¹ KOZMA Andor: Az antisemitismus lényege. In: *Budapesti Szemle*, 1901. 299. sz. 161–189. p.; 182. p.

¹² BARTHA MIKLÓS: Kazár földön. Kolozsvár, 1901. (továbbiakban: BARTHA, 1901.) 89. p.

¹³ A bártfai magyar zsidók küzdelme. In: *Szeged és Vidéke*, 1903. 318. sz. 2. p.

¹⁴ ZSOLT: Esti levél. Zsidó ügyek. In: *Pesti Hírlap*, 1912. 45. sz. 9. p.

és barbár beregi, máramarosi kazár”,¹⁵ „[a galíciai kazár] művelődésen, emberi szolidaritáson, erkölcsi világrenden kívülálló ellensége az egész emberi nemnek”.¹⁶ Abban a beszédmódban tehát, amelyben kettéosztották a magyarországi zsidóságot jó, elmagyarosodott, illetve rossz, asszimilálatlan zsidókra, és manapság leginkább Bartha Miklós *Kazár földön* című könyvéből, illetve Szekfű Gyula *Három nemzedékéből* ismert,¹⁷ azt is vélelmezték, hogy a két csoport egymáshoz képest meredek műveltségi lejtőn helyezkedik el, hacsak nem valóságos kultúrszakadék tátong közöttük.

Hogy a műveltségi választóvonalat hova képzeltek, nem volt egészen egyértelmű. Hol földrajzi fogalmak segítségével osztották fel a zsidóságot. Hol a zsidó vallási irányzatok, vagyis a reformra nyitott és Trianontól a revíziós sikerekig többségi neológ (kongresszusi), a reformtól elzárkózó és a dualizmus idején, illetve a revízió után többségi ortodox és a szakadás előtti állapothoz ragaszkodó status quo zsidók között fedezték fel az eltérést. Ennek alapján a korabeli vélekedéseket két, egymást jelentősen átfedő feltevésre fordíthatjuk le a zsidó felüliskolázottság tételével szembeállítva. Az egyik feltevés az, hogy a dualista kori Magyarország északkeleti fertályában élő zsidóságnak nem jutott osztályrészül az átlagon felüli iskolázottság, a többi országrész izraelitája érte el a kiemelkedő eredményeket. A másik úgy hangzik, hogy a dualista és Horthy-kori Magyarországon nagymérvű iskolázottsági egyenlőtlenségek voltak neológ-ortodox relációban, méghozzá akkorák, hogy nem a zsidók voltak az iskolázottsági verseny bajnokai nagy előnnyel, hanem a neológ zsidók voltak azok még nagyobb előnnyel a keresztények és az ortodox zsidók előtt.¹⁸ Ez a tanulmány ezeket a hipotéziseket igyekszik ellenőrizni. Arra vállalkozik, hogy feltárja és összegezze, mit lehet tudni az északkeleti, illetve az ortodox zsidók és a többi izraelita tanultsága közötti differenciáról.

A két feltevés azonban pontosításra szorul. Önmagukban ugyanis csak akkor lennének észszerűek, ha magától értetődőnek vennénk a zsidó vallási tradíció alacsonyrendűségét és nem számítanánk be a tanultságba a zsidó vallási iskolákban (héderekben és jesivákban) szerzett képzettséget, amivel az ortodox, illetve az északkeleti zsidók bizonyára a többi zsidónál nagyobb valószínűséggel rendelkeztek.¹⁹ Pedig nincs ok arra, hogy például a jesivák képzési teljesítményét elhanyagolhatónak véljük: a 19. század elejétől az első világháborúig Magyarországon 230-nál több jesiva műkö-

¹⁵ O. GY.: Az új ezerholdasok Szabolcsban. Mit szereztek nyolcvanhat év alatt a „Lengyelországból mérték felett felszaporodott zsidók”? In: *Magyarság*, 1926. 104. sz. 12. p.

¹⁶ Ki a kazárokkal! In: *Nemzeti Újság*, 1936. 15. sz. 1–2. p., 1. p.

¹⁷ BARTHA, 1901. 29–34., 83–90., 111–112. p.; ill.: SZEKFÜ GYULA: Három nemzedék és ami utána következik. Bp., 1934. 156., 328–332. p.

¹⁸ A zsidó vallási irányzatok lélekszámának becslésére ld.: ZEKE GYULA: Szakadás után... Adalékok a magyarországi zsidóság felekezeti irányzatainak társadalomtörténetéhez. (1868–1949) In: *Hét évtized a hazai zsidóság életében. I. rész.* Szerk.: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál. Bp., 1990. 145–161. p.

¹⁹ Ezt veti fel pl.: HERNÁDI MIKLÓS: Volt-e zsidó–magyar fejezet? In: *Uő: Együtt vagy külön? Magyar-zsidó együttélés a szociológus szemével.* Bp., 2013. 42–52. p., 51–52. p.

dését sikerült dokumentálni.²⁰ És a jesivák tanulóinak, a bóhereknek a számát sem lehet jelentéktelennek tekinteni: az 1930-as években a trianoni területen fekvő jesivákban tanulók létszáma a nyilvános középiskolákat látogató zsidó fiatal emberek számához képest is számottevőnek látszik.²¹ Így arra gyanakodnunk, hogy az ortodoxok és a neológok, illetve az északkeleti zsidóság és a többiek között iskolázottsági szakadék volt, azzal a kikötéssel indokolt, hogy csupán a hivatalos statisztikákban ismertetett nyilvános, tehát az állam által elismert bizonyítványokat adó oktatást veszszük figyelembe.

Északkelet-Magyarország zsidósága és a többi zsidó

A dualista kori Magyarország északkeleti²² zsidóságának műveltségi viszonyait a legrészletesebben az 1910. évi népszámlálás segítségével tudjuk szemlélni úgy, hogy az érintett területen fekvő törvényhatóságokban élők adatait összesítjük.²³ (2. táblázat.) Ezt végrehajtva, azt látjuk, hogy az északkeleti zsidó népesség (nyilvános) középfokú képzettsége sokkal elmaradt az egész ország zsidóságától, a kultúrszakadék jól kivehető. Ám még ebben a régióban is termelődött a zsidó iskolázottsági siker, ugyanis az itteni izraeliták az északkeleti keresztényeket már lepipálták műveltségben, sőt az északkeleti országrész zsidói még egész Magyarország keresztényeinél is mintegy kétszer gyakrabban voltak középfokon iskolázottak.

A censusok adatait az izraeliták írni-olvasni tudásáról a kutatók szo-

²⁰ STAMPFER, SHAUL: Hungarian Yeshivot, Lithuanian Yeshivot and Joseph Ben-David. In: *Jewish History*, 1997. Nr. 1. 131–141. p., 132. p.

²¹ Karády Viktor szerint az 1930-as években csak a trianoni országterületen 4000–4500 fő tanulhatott egy időben a jesivákban, ami mintegy háromötöde-kétharmada a nyilvános középiskolákat látogató zsidó fiatal emberek számának. A becslésre ld.: KARÁDY VIKTOR: Jewish Over-schooling in Hungary. Its Sociological Dimensions. In: *Bildungswesen und Sozialstruktur in Mitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Education and Social Structure in Central Europe in the 19th and 20th Centuries.* Eds.: Karády, Victor – Mitter, Wolfgang. Köln – Wien, 1990. 209–246. p., 234–235. p.; Uő: Felekezeti státus és iskolázási egyenlőtlenségek. In: Uő: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon. (1867–1945) Történeti-szociológiai tanulmányok.* Bp., 1997. 15–55. p., 33–34. p. Karády a becslését az Armin Friedman által közölt létszámadatokra alapozta: FRIEDMAN, ARMIN HARRY: *Majos Aspects of Yeshiva Education in Hungary. (With Emphasis of the Role of the Yeshiva of Pressburg.)* New York, 1971. 319–338. p. Ezzel szemben a trianoni területen működő jesivák bóhereinek számát – ortodox adatközlésre támaszkodva – 1930-ban jóval kevesebbre, 1500–1600 főre teszi, ám ez sem elhanyagolható tömeg: FROJIMOVICS KINGA: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon. 1868–1950.* Bp., 2008. (továbbiakban: FROJIMOVICS, 2008.) 262. p.

²² Északkelet-Magyarországon – Karády Viktort követve – azt a területet értem, amit a KSH a Tisza jobb partjának nevezett (Karády ezek közül valamiért kihagyta, de máshová nem sorolta Borsod vármegyét, ezt javítottam), valamint Máramaros és Ugocsa vármegyét. Erre a beosztásra: KARÁDY VIKTOR: A magyar zsidóság regionális és társadalmi rétegződéséről. (1910) In: Uő: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok.* Bp., 1997. 249–274. p. (továbbiakban: KARÁDY, 1997/a.) 273. p.

²³ Ezt a módszert alkalmazta: KARÁDY, 1997/a. 258. p. Ő más bontásban közölte az adatait és nem vetette össze a zsidók eredményeit a nem zsidókéval.

kás szerint megbízhatatlannak tartják. Úgy vélik, azok a valóságosnál kisebb mértékűnek mutatják a zsidók alfabetizáltságát, mert úgyszólván minden zsidó férfinak – a legkisebbek kivételével – ismernie kellett valamilyen szinten a betűket, csak hogy a számlálóbiztosok a héber ábécé ismeretét nem vagy nem mindig fogadták el írni-olvasni tudásnak.²⁴ Hogy ezt mire alapozzák a kutatók, honnan származik ez az értesülésük, arra nem találtam utalást.²⁵ Mindenesetre az 1910-es census számlálóbiztosainak szóló részletes utasítás semmilyen kitétele nem tartalmazott arról, hogy az írástudás megítélése függne attól, milyen ábécét ismer a megszámlált.²⁶ Ha mégis csak a latin betűs írástudást vették számba, akkor az északkeleti országrészben lehetett a legnagyobb az eltérés a zsidók mért és tényleges alfabetizációs szintje között. Ennek ellenére az északkeleti zsidók közt még a népszámlálás szerint is sokkal kevesebb írni nem tudó volt, mint a keresztény földijeik között, és hajszálnyiival még a magyarországi keresztények átlagánál is írástudóbbnak mutatta ki őket a census.

Emeljük ki a törvényhatóságok közül a galíciánerekről, pólisiakról szóló rémtörténetek főgonoszait, a máramarosi zsidókat. Ők nyilvános középokú képzettség tekintetében tényleg rosszabbul álltak az országos keresztény átlagnál, sőt még a keresztény Máramaros vármegyeiekénél is. De mégsem mondhatjuk egyértelműen, hogy a népszámlálás szerint lemaradtak az iskolázási javakért megyei szinten zajló versengésben, mert ugyan háromötödük nem tudott írni, de keresztény ruszin, román és ma-

²⁴ PL.: BÁNYAI VIKTÓRIA: Zsidó oktatásügy Magyarországon. 1780–1850. Bp., 2005. 101–102., 126–128. p.; KARÁDY VIKTOR: A zsidó túliskolázás társadalmi körülményei az 1945 előtti középiskolákban. In: Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon. (1867–1945) Történeti-szociológiai tanulmányok. Bp., 1997. 145–165. p., 149. p.; NAGY PÉTER TIBOR: A növekvő állam árnyékában. Oktatás, politika, 1867–1945. Bp., 2011. 72. p.; Uő: Oktatás -történet, -szociológia. Veszprém, 2012. 100. p. A korabeli diskurzusban: PALÓCZY LIPÓT: A műveltség állapota Magyarországon, különös tekintettel a zsidókra. II. In: *Magyar–Zsidó Szemle*, 1884. 2. sz. 132–144. p., 141–142. p. A ciszlajtániai censusok, ill. az 1897. évi oroszországi népszámlálás adatainak hitelességét a zsidók írni-olvasni tudásáról ugyanúgy meg szokták kérdőjelezni, mint a magyar népszámlálásokét: CORRSIN, STEPHEN D.: Literacy Rates and Questions of Language, Faith and Ethnic Identity in Population Censuses in the Partitioned Polish Lands and Interwar Poland. (1880s–1930s) In: *The Polish Review*, 1998. Nr. 2. 131–160. p., 137–138., 141–142. p.; STAMPFER, SHAUL: Literacy among Jews in Eastern Europe in the Modern Period. In: Uő: *Families, Rabbis and Education. Traditional Jewish Society in Nineteenth-Century Eastern Europe*. Oxford – Portland, 2010. 190–210. p., 197–198. p.

²⁵ Joel Perlmann az 1897. évi oroszországi census zsidókra vonatkozó alfabetizációs eredményeit elemezve arra jutott: a számok nem igazolják, hogy a népszámlálás a zsidók olvasni tudását a valóságosnál drasztikusan alacsonyabb szintűnek mérte. Ld.: PERLMANN, JOEL: Literacy Among the Jews of Russia in 1897. A Reanalysis of Census Data. In: *Working Papers (The Jerome Levy Economics Institute, Bard College)*, 1996. 1–24. p.

²⁶ A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága. (1871–1911.) Bp., 1911. (továbbiakban: KSH munkássága, 1911.) 496. p.

gyar szomszédjaikat – mint a zsidók mindenütt²⁷ – ezzel is biztosan előzték, tehát – ha a számlálóbiztosok tényleg nem vették írásszámba a héber betűket – még a „külső tudás” írásjeleinek ismeretében is jobbnak bizonyultak. Ráadásul a máramarosi zsidók rossz eredményei nem zsidó földijeikhez képest csak a korábbi generációk iskolázatlanságának volt köszönhető. 1910-ben a 20–24 éves férfiak között már sokkal képzetebbek voltak középfokon a máramarosi keresztényeknél a helyi zsidók, a 6–29 éves korosztályban nagy fölényt vívtak ki írni-olvasni tudásban is, továbbá 1893 és 1919 között felülképviseletet voltak a helyi gimnáziumban.²⁸

Az északkeleti régió többi megyéjének zsidósága minden mutatóban jobbnak bizonyult a megyei keresztényeknél, amint – két megye kivételével – az országos keresztény átlagnál is.²⁹ A dualista korszak kárpátaljai középiskoláiban pedig, így a máramarosszigetiben is, a végzős zsidó tanulók a keresztényeknél jelentősen jobb osztályzatokat kaptak a szellemi tárgyakból. A Karády Viktor kutatása által fellelt dualizmus kori kárpátaljai egyetemistáknak 39,0%-a volt zsidó, miközben a térség lakosságának csak 11,2–15,2%-a.³⁰

A Trianon előtti Magyarország zsidóságának iskolázottságában tehát nagy földrajzi egyenetlenségek voltak, de csak egy vármegyében bukkanunk olyasmire, hogy a helyi zsidók – csak bizonyos mutatókat tekintve és csupán pillanatnyilag – nem álltak jobban, mint a velük egy helyen élő nem zsidók. A fő szabály az volt, hogy még az északkeleti zsidóknak is magasabb volt a képzettségük az egész ország keresztényeinél. A zsidó iskolázási siker Északkelet-Magyarországon is termelődött.

„Neológ Magyarország” és „ortodox Magyarország”

Arról, hogy országos léptékben, a nyilvános oktatást tekintve általában zsidó vagy kimondottan neológ felüliskolázás volt-e Magyarországon, semmi biztosat nem tudunk, és a korabeli statisztikai adatgyűjtésre támaszkodva nem is fogunk tudni. Az állam ugyanis tudomásul vette, hogy a zsidó hitközségek nem egyféle szabályzatot fogadtak el magukra nézve érvényesnek, de nem ismerte el, hogy az így kialakuló hitközségi szerveze-

²⁷ VARGA LÁSZLÓ: Iskoláztatás a zsidóság körében a századfordulón. In: Évkönyv 1995. Az 1995. május 12-én, Esztergomban tartott A zsidóság szerepe a magyarországi polgári fejlődésben (XIX–XX. század) című konferencia anyaga. Szerk.: Csomor Erzsébet. Esztergom, 1995. 64–71. p., 67. p.

²⁸ KARÁDY VIKTOR: Értelmiség, világi iskolázás és elitképzés. In: Zsidók Kárpátalján. Történelmi örökség a dualizmus korától napjainkig. Szerk.: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel. Bp., 2013. 78–84. p. (továbbiakban: KARÁDY, 2013.) 80. p.; A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Ötödik rész. Részletes demográfia. Bp., 1916. (Magyar Statisztikai Közlemények, 61.) (továbbiakban: Népszámlálás, 1910/5.) 77., 87., 426., 560., 630. p.

²⁹ A Bereg megyei zsidóság rosszabbul állt a nem zsidók országos átlagánál a 8 és 6 középfokú osztályt végzettekben, az Ugocsa megyei pedig a 8 és 6 középfokú osztályt végzettekben, valamint az írni nem tudó 6 év felettiek arányában.

³⁰ KARÁDY, 2013. 80–82. p.; KONRÁD MIKLÓS: Demográfiai változások. In: Zsidók Kárpátalján. Történelmi örökség a dualizmus korától napjainkig. Szerk.: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel. Bp., 2013. 15–26. p., 18. p.

tek külön felekezeteket képeznek,³¹ és ennek megfelelően a hivatalos társadalomstatisztika rá sem hederített a zsidóság szakadására, amikor a népességet vallási bontásban ábrázolta. A népszámlálások és az iskolaigazgatók által szolgáltatott adatokat feldolgozó közoktatásügyi statisztikák³² is kizárólag izraelitákról tudtak, a zsidóságon belüli frakciókat a Központi Statisztikai Hivatal nem különböztette meg, ami nagyszerű lehetőséget adott az irányzatoknak arra, hogy magukat állítsák be többséginek.³³ Az egyedüli kivétel a szabály alól az 1930. évi népszámlálás volt. Ekkor a számlálóbiztosoknak minden izraelitától tudakolnia kellett, vajon „kongr. (neolog) – orth. – statusquo szervezetű hitközség tagja”-e,³⁴ ennek ellenére a KSH-nak az erről a cenzusról készült publikációi is csak izraelitákról tudósítanak.³⁵

Bizonytalan, de azért jelentős valószínűségű állításokat azonban meg lehet fogalmazni az ortodox jelenlét mértékéről a nyilvános iskolarendszerben. Ez úgy lehetséges, ha lemondunk annak kiderítéséről, hogy az ortodox hitközségek tagjai mennyire voltak iskolázottak a neológokéhoz képest, és úgy fogalmazzuk át a rejtvényt, hogy vajon az ortodox többségű területek zsidósága mennyire volt képzett a neológ többségűekéhez képest. Tudni lehet ugyanis 1910-re vonatkozóan, hogy melyik törvényhatóságban melyik irányzat volt domináns létszámát tekintve (ebben Karády Viktor eredményeire támaszkodtam³⁶), valamint ismert a zsidó vallásúak művelt-

³¹ Ld. pl.: 1888. évi 1191. eln. sz. VKM rendelet. In: *Rendeletek Tára*, 1888. 1069–1077. p., 1069–1071. p.; 1890. évi 341. eln. sz. VKM rendelet. Közli: Emlékirat a vallás és közoktatásügyi miniszterhez az Izraelita Egyetemes Gyűlés egybehívása tárgyában. In: *Magyar-Zsidó Szemle*, 1896. 1. sz. 1–39. p., 20–23. p.

³² KSH munkássága, 1911. 318., 386., 392. p.

³³ Ld. pl.: Statisztika és autonomia. In: *Magyar-Zsidó Szemle*, 1911. 1. sz. 1–5. p., 1–2. p.; FROJIMOVICS, 2008. 82. p.

³⁴ Az 1930. évi népszámlálás. VI. rész. Végeredmények összefoglalása, továbbá az 1935., 1938. és 1939. évi népszámlálások végeredményei. Bp., 1941. (Magyar Statisztikai Közlemények, 114.) 13*. p.

³⁵ A hitközségi sajtóban azonban megjelent ennek a felmérésnek az országos, ill. budapesti végeredménye, ám a műveltségi adatok irányzat szerinti bontásban nem. BAKONYI LÁSZLÓ: A kongresszusi zsidó hitközségek statisztikája. In: *Magyar Zsidó Szemle*, 1936. 139–160. p., 141–142. p.; EPPLER SÁNDOR: A budapesti zsidóság szociális munkája. In: *Magyar Zsidó Szemle*, 1938. 1. sz. 1–44. p., 9. p. Eszerint 1930-ban az ország zsidóságának 65,7%-a volt neológ, 30,4%-a ortodox, 3,9%-a status quo. Ugyanekkor a budapesti zsidók 4,6%-a volt ortodox, a többi neológ.

³⁶ A vármegyék és törvényhatósági jogú városok zsidóságának irányzat szerinti besorolására 1910-ben ld.: KARÁDY, 1997/a. 273–274. p. A 63 vármegyéből Karády 46-ot, míg a Budapesttel és Fiumével együtt 27 törvényhatósági jogú városból 26-ot sorolt be. A neológ törvényhatósági jogú városok között szerepeltette Brassót is, ám Brassónak nem volt ilyen joga, ezért a KSH nem is közölte a műveltségi viszonyait felekezetenkénti bontásban. A maradék két törvényhatósági jogú város Komárom és Pancsova volt, amelyek közül utóbbinak a zsidósága volt egyértelműen neológ, mivel itt csak neológ hitközség működött. FROJIMOVICS KINGA: Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik Magyarországon 1869-től napjainkig. Archontológia. (Az anyahitközségek rendjében.) Bp., 2008. 102. p. Ezért Brassó helyett Pancsova adatait rögzítettem.

sége vármegyénként, illetve törvényhatósági jogú városonként. Ki lehet tehát számolni külön-külön, milyen volt az izraeliták iskolázottságának szintje az ortodoxok, illetve a neológok által dominált területeken.³⁷

Ezzel az eljárással persze azt kockáztatjuk, hogy amire rájövünk, úgynevezett ökológiai tévkövetkeztetés lesz.³⁸ Azaz hiába találjuk például azt, hogy ott volt sok ortodox zsidó, ahol kevés volt a középiskolát végzett, ebből még nem következik egyértelműen, hogy e két jelenség között összefüggés van, tehát hogy az ortodoxok kevésbé képzetek voltak, mert akár az is elképzelhető, hogy mindenütt kivétel nélkül az ortodoxok szerezték az érettségi bizonyítványokat, a neológok meg egyet sem. Ám nincs más választásunk, mint kitenni magunkat ennek a veszélynek, ezt a módszert alkalmazhatjuk csak, úgyhogy vegyük szemügyre, milyen kép rajzolódik így ki. (3. táblázat.)

Nos, a különbségek nyilvánvalók az ortodoxok és neológok által dominált települések és térségek között. Ám ha a keresztényeket sem tévesztjük szem elől, akkor a zsidó vallási pártok között inkább lejtő vehető ki, mintsem szakadék, és az „ortodox Magyarország” izraelitái nem a képzettségi lejtő legvégén helyezkedtek el. Ugyanis hiába álltak az ortodox dominanciájú régiók zsidói minden felmért műveltségi mutatóban sokkal gyengébben a neológ és vegyes régiókban élő hitsorsosaiknál, a keresztények közül mindenkit megelőzték, még a legjobban állókat, „neológ Magyarország” nem zsidóit is, a mellettük élő keresztényeknél pedig kétszer-háromszor nagyobb volt az esélyük az egyes képzettségi szintek elérésére. Ez azt valószínűsíti, ám nem bizonyítja kétséget kizáróan, hogy 1910-ben nyilvános iskolázottságban az ortodox zsidók nem versenyezhettek a neológokkal, de velük meg a keresztények nem vehették fel a versenyt. A mérés azt a benyomást kelti, ám nem igazolja, hogy a zsidó iskolai siker kialakulásából az ortodoxok is kivették a részüket, noha a neológok alkották a sikeres zsidóságon belül a még sikeresebb frakciót.

1930-ból is vannak törvényhatóságonkénti részletezésű adataink a felekezetek műveltségi viszonyairól. Ezeket akkor tudjuk kifagztatni a zsidóságon belüli frakciók iskolázottsága közti eltérésről, ha kiderítjük, hogy a trianoni Magyarországon melyik törvényhatóságban melyik vallási irányzat volt többségben a zsidók között. A Magyar Zsidók Központi Tanácsa 1944. április 7-én, tehát úgyszólván a deportálás előestéjén kérdőívet küldött a magyarországi hitközségeknek, és utasította őket, hogy 24 órán belül válaszolják meg az 1943. december 31-ei helyzetnek megfelelően. Az összeírás azt is tudakolta, hogy az egyes hitközségek melyik irányzathoz tartoznak, illetve mekkora a lélekszámuk.³⁹ A beküldött hitközségenkénti adatokat a trianoni országterületen az 1930-as megyebeosztás szerint összesítettem.⁴⁰ Így azt kaptam, hogy 19 törvényhatóság zsidóságában a

³⁷ Ezt a módszert alkalmazta 1910-re: KARÁDY, 1997/a. 266. p. Ő más bontásban közölte az adatait és nem vetette össze a zsidók eredményeit a nem zsidókéval.

³⁸ ROBINSON, W. S.: Ecological Correlations and the Behavior of Individuals. In: *American Sociological Review*, 1950. Nr. 3. 351–357. p.

³⁹ Az összeírás keletkezési körülményeire: FROJIMOVICS, 2008. 274–280. p.

⁴⁰ Az 1944-es összeírásnak az akkori törvényhatósági beosztás szerint közölt adatait a következő forrásokra támaszkodva számoltam át az 1930-as beosztás szerintire: Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint. Bp., 1947.

neológ, 16-ban az ortodox, míg egyben a status quo irányzat volt a legnépesebb. Akkor fogadtam el egy törvényhatóságot valamely irányzat által dominálnak, ha a helybeli zsidóságnak legalább 60%-a ebbe a frakcióba tartozott. Ha ilyesmi nem állt fenn, akkor vegyesként határoztam meg a törvényhatóság izraelita közönségét. (4. táblázat.)

Az 1930-as népszámlálás törvényhatóságonkénti műveltségi adatait így összegezve (5. táblázat) az rajzolódik ki, hogy „neológ Magyarország” izraelitái megelőzték tanultságban a status quo és vegyes területek zsidóit, és tőlük is leszakadtak „ortodox Magyarország” izraelitái. Szó sincs azonban arról, hogy az ortodox dominanciájú törvényhatóságokban élő zsidók hátul kullogtak volna a Horthy-korszakban a tanulmányi javakért folytatott magyarországi versengésben. Ők ugyanis elhúztak a velük egy régióban élő keresztények mellett, de még a másutt élő keresztények átlagánál is jobban szerepeltek. Sőt, minden egyes keresztény felekezet országos átlagánál is majdnem mindenben jobb eredményeket értek el. Amennyire tehát „ortodox Magyarország” zsidóinak adataiból meg lehet ítélni, az ortodox zsidók leghagyhatták iskolázottságban a keresztényeket, ők is kivették a részüket a zsidó iskolai sikerből.

Egy ortodox nagyváros: Miskolc

Ha biztosat szeretnénk kideríteni arról, hozzájárultak-e az ortodoxok a zsidó felüliskolázottság kialakításához, akkor meg kell elégednünk a helyi vizsgálatokkal. Az egyik lehetőség az, hogy a népszámlálás műveltségi adatait faggatjuk tovább: olyan településeken figyeljük meg a zsidó-keresztény képzettségi versengés alakulását, amelyek zsidó lakosairól azért tudjuk, hogy ortodoxok voltak, mert a helységben csak egyetlen, ortodox hitközség létezett. Ilyen esetben ugyanis a helyben lakó izraeliták kénytelenek voltak ehhez a hitközséghez csatlakozni: „minden izraelita köteles azon izraelita hitközség, fiókhitközség vagy imaházi egyesület terheihez tagként hozzájárulni, melynek területén lakik”, és csak azoknak volt módjuk több lehetőség közül választani, akiknek több helyen volt lakása.⁴¹

A censusok publikált anyagában településenkénti műveltségi adatok felekezeti bontásban kizárólag a törvényhatósági jogú városokról vannak. Ezek között egyedül Miskolcon volt az a helyzet, hogy csakis ortodox hitközség működött.⁴² Ez nem jelenti azt, hogy a miskolci hitközség ne lett volna megosztott. A vallásilag konzervatívabb szárny itt szefárdnak nevezte magát és külön imaházi egyesületben tömörült. Csatáikat a miskolci hitközség többségével azonban az ortodoxia szervezeti keretein belül vívták.⁴³

1910-ben a miskolci ortodox zsidók közel kétszer akkora eséllyel sze-

(továbbiakban: Népszámlálás, 1941.) 2*. p.; 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községenként. (Országhatáron kívüli terület.) Bp., 1990.

⁴¹ 1888. évi 1191. eln. sz. VKM rendelet, 1888. 1075. p. Ld. még: Magyar zsidó lexikon. Szerk. Ujvári Péter. [Bp.], 1929. (továbbiakban: MZsL., 1929.) 368. p.

⁴² MZsL., 1929. 606–608. p.

⁴³ KAPUSI KRISZTIÁN: Az izraelita felekezet. In: Miskolc története. IV/2. 1848-tól 1918-ig. Szerk.: Veres László. Miskolc, 2003. 872–887. p., 876–887. p.; Uő: Az izraelita felekezet. In: Miskolc története. V/2. 1918-tól 1949-ig. Szerk.: Dobrossy István – Sipta István. Miskolc, 2007. 295–309. p., 296–301. p.

reztek négy, hat vagy nyolc osztályos középfokú végzettséget, mint a jobbra katolikus és református keresztények, viszont írástudatlan már a keresztények közt fordult elő több mint kétszer gyakrabban. 1930-ra az egész miskolci közönség igazolt műveltsége nagyot nőtt, de az esélykülönbség a középfokú képzettségre és az írástudatlanságra lényegében ugyanakkora volt zsidó-keresztény relációban, mint húsz évvel korábban, továbbá ekkor kiderült, hogy főiskolai és alapfokú végzettségben is a zsidóké volt a pálma a városban. Úgy is mondhatjuk, hogy az izraeliták műveltségi előnye két évtizednyi volt: a miskolci keresztények 1930-as iskolázottsági szintje durván megegyezett a helyi zsidók 1910-es képzettségi helyzetével. (6. táblázat.) A tanultsági hierarchia csúcsán tehát Miskolcon ugyanúgy a zsidóság helyezkedett el, mint másutt, hiába tartozott a hitközség az ortodoxiához.⁴⁴

Ortodox zsidók a nőoktatásban: Pápa

A másik módja annak, hogy helyi szinten megállapítsuk az ortodox zsidóság tanultságát, az, ha nem a népesség korábban felhalmozott képzettségére fordítjuk a figyelmünket, hanem az aktuálisan iskolába járó izraelita tanulókról igyekszünk kideríteni, melyik irányzathoz tartoztak.

Ez nem könnyű feladat, mert a diákokról az iskolákban szabályszerűen vezetett nyilvántartások – az iskolai anyakönyv (főnévkönyv) és az évi értesítő (évkönyv) – vallási rovatai minden zsidó tanulót egységesen „izr.”-ként jelöltek meg.⁴⁵ Elvileg azonban, ideális forrásadottságok esetén, ilyen körülmények között is elképzelhető, hogy minden egyes zsidó vallású iskola hitközségi hovatartozását kikövetkeztessük. Ehhez kétféle eljárás alkalmazására van szükség. Ha a tanulónak az iskolai anyakönyvben rögzített lakhelyén csak egy hitközség működött, akkor a tanulóról tudható, hogy a zsidóságnak ahhoz az irányzatához tartozott, amihez ez a hitközség csatlakozott. Tudomásom szerint eddig nem készült ilyen, az izraelita diákok hitközségi tagságát a lakcímkükből levezető vizsgálat határozta meg. Abban az izgalmasabb esetben, ha a tanuló lakóhelyén több hitközség is volt, úgy dönthető el, melyik hitközséghez tartozott az illető, ha a kutató rászánja magát a hitközségek születési anyakönyveinek és az iskolai anyakönyveknek az összehasonlítására, vagyis megkeresi, melyik diák

⁴⁴ A kéziratos népszámlálási iratanyag alapján ugyanerre a következtetésre jut Berettyóújfalu ortodox zsidóságának és keresztény környezetének műveltségi viszonyait vizsgálva: NAGY PÉTER TIBOR: Egy ortodox zsidó közösség a helyi társadalomban. In: *Iskolakultúra*, 2010. 7–8. sz. 85–94. p., 89–92. p.

⁴⁵ Hogy ez miért volt így, azt a Horthy-korszakban követtem nyomon. Az iskolai anyakönyvek vallási rovatát a beiratkozáskor bemutatott születési anyakönyvi kivonatnak megfelelően kellett az osztályfőnököknek kitöltenie, amelyben nem volt részletezve, hogy az izraeliták melyik hitközséget gyarapítják, vö.: VKM 109.670/1938. IX. ü. o. sz. rendelet az új gimnáziumi rendtartás életbeléptetése tárgyában 4. § (5), illetve VKM 169.702/1940 sz. rendelet. In: A gimnáziumok ügyigazgatására vonatkozó rendeletek gyűjteménye. I. kötet. Szerk.: Jámbor György. Bp., 1942. 5., 8. p. Az évenkénti iskolai értesítők szerkesztésére vonatkozó rendelet pedig előírta, milyen felekezeti kategóriákba kell beosztani a tanulókat, és ott csak az izraeliták voltak felsorolva: VKM 55.200/1941. V. sz. rendelet. 5. sz. függelék. In: Uo., 175., 236–237. p.

melyik hitközség születési anyakönyvében szerepel.

Amíg azonban nem akad ilyen buzgó történetíró, segítségünkre siet néhány túlbuzgó iskolaigazgató, aki feláldozta a szabálykövetést a precízség oltárán, és igenis jelezte az év végi iskolai értesítőkből, kik és hányan erősítették a zsidó diákok közül a neológ, az ortodox, illetve a status quo pártot.

Két olyan intézményre segített rábukkannom a kutatói szerencse, amelyben ideig-óráig ilyen akkurátus nyilvántartást vezettek. Az egyik a pápai Állami Polgári Leányiskola a dualista korszak elején. Az, hogy az iskola vezetése ekkoriban érzékeny volt a zsidóság belső megosztottságára, nem volt véletlen. A pápai ortodox izraelita hitközségnek a „haladók” és „maradók” között folyó, régre visszanyúló belharca oda vezetett, hogy 1875-ben az újító kisebbség kiszakadt és önálló neológ hitközséget alapított, aminek különállása 1880-ig maradt fenn.⁴⁶ A pápai szkizma időben éppen egybeesett a pápapolgári leányiskola alapításával,⁴⁷ így az iskola első, az 1875/1876-os tanévről szóló értesítője már reagált a feszült helyzetre. Az évkönyv a tanulók névsorában még minden zsidó vallású diákot „izr.”-ként tüntetett fel, de a statisztikai összesítésben már három éven keresztül külön mutatta ki az „izr. orth.”-ok és „izr. neol.”-ok létszámát. Ebből kiderül, hogy ezekben az esztendőkből a zsidó vallású tanulóknak átlagosan 64%-a ortodox volt.

Hogy ez sok-e vagy kevés, azt akkor dönthetjük el, ha kiderítjük, mekkora tömegből toborzódott az ortodox diákság, vagyis a pápai zsidóság mekkora hányada maradt az ortodoxia kebelében. Egy adatot találtam, ami felvilágosítást nyújt erről: 1877-ben a *Pápai Lapok* közreadta a város tanköteles korú ifjúságának 1876. évi statisztikáját az iskolakötelesek összeírásáért felelős polgármester jelentése alapján, amiben külön adta meg az ortodox és a neológ hitközséghez tartozók létszámát.⁴⁸ A kimutatás több nehezen hihető információt tartalmaz a tankötelesek nemi és korösszetételéről ahhoz képest, hogy általános tankötelezettség volt. Ez annyit tesz, hogy valójában nem a tankötelesek, hanem egészen pontosan a városi hatóság által tankötelesnek felismertek statisztikáját közölte az újság.⁴⁹ Ha

⁴⁶ SCHOOR ÁRMIN: A pápai izr. hitközség történetéből. In: Pápa város egyetemes leírása. Szerk.: Kapossy Lucián. Pápa, 1905. 197–200. p., 199. p.; MZsL., 1929. 682. p.; SZALAI ANTAL: A pápai zsidóság története és a hitközség szerepe a város társadalmi életében. Pápa, 1996. 18–19. p., 22. p.; SZALAI ANTAL: A pápai zsidóság asszimilációs törekvései és polgárosodása, 1600–144. Pápa, 2003. 27–32. p.; KOMORÓCZY GÉZA: Pápa, zsinagóga. Orthodoxok és „felvilágosultak” birkózása. In: Uő: Holocaust. Bp., 2016. 203–231. p., külön. 224. p.

⁴⁷ NAGY GABRIELLA: Az állami polgári leányiskola története. In: Pápa város egyetemes leírása. Szerk.: Kapossy Lucián. Pápa, 1905. 228–232. p., 228. p.

⁴⁸ Városunk nevelés- és iskolaügye. In: *Pápai Lapok*, 1877. 18. sz. 70–71. p. (továbbiakban: Városunk nevelés- és iskolaügye, 1877.) 70. p.

⁴⁹ Azt, hogy a pápai tankötelesek összeírása hiányosnak tűnik, és hogy abban az ortodox, valamint a neológ izraeliták meg voltak egymástól különböztetve, feltehetően egyaránt annak a következménye, hogy utoljára 1876-ban a községi előljáróságok a tankötelesek adatait az anyaköveket vezető lelkészekről szereztek be: KSH munkássága, 1911. 305. p.; A magyar szent korona országa népoktatásügyének fejlődése. Bp., 1913. 4*. p.

azonban a számokat összevetjük egy szintén a *Pápai Lapok*ban publikált, a városban 1877-ben születettek számáról ugyancsak ortodox/neológ bon-tásban tájékoztató közléssel, azt látjuk, hogy azt, ami számunkra lényeges, a neológ-ortodox arányt, jól becsli meg a tankötelesek összeírása: mindkét adatsor szerint a pápai zsidóságnak durván ötöde volt neológ szakadár.⁵⁰

Ezzel a tudással felvértezve mindjárt három népesség vallási megosz-lásához is viszonyíthatjuk az állami leánypolgári tanulóközönségének felekezeti összetételét. (7. táblázat.) Először, a *Pápai Lapok* statisztikájá-ból megtudható milyen vallásúak voltak a tanköteleként számon tartott pápai leányok, akik közül a leánypolgáristák döntő többsége kikerült. Má-sodszor, ismerjük az 1880. évi népszámlálásból az egész városi lakosság felekezeti struktúráját úgy, hogy az izraeliták nincsenek irányzat szerint megkülönböztetve. Ezt úgy orvosolhatjuk, ha az izraelita pápaiaknak 1880-ban akkora hányadát becsüljük ortodoxnak, amekkora arányban ortodoxok voltak a fiú és leány tanköteles izraeliták a polgármesteri jelen-tés szerint 1876-ban. Harmadszor a népszámlálásból kiszámolható a pápai hitközség területének,⁵¹ vagyis a városnak és környékének felekezeti össze-tétele is, ami azért érdekes, mert a leánypolgári értesítőjének tanúsága szerint „vidékiek” is viszonylag szép számmal beiratkoztak az iskolába. A hitközség teljes területén élő zsidóságban az ortodoxok arányát úgy be-csültem meg, hogy a környéki falvak zsidóságáról feltételeztem, ők is részt vettek a szakadásban, és ugyanolyan arányban álltak egyik vagy másik oldalra, mint a Pápa városában élők.

Az így kapott adatsorokat az állami leánypolgári diákságának feleke-zeti összetételéhez hasonlítva, azt figyelhetjük meg, hogy amíg minden második leánypolgárista zsidó volt, addig csak minden negyedik pápai lakos és minden harmadik-negyedik iskoláskorú pápai lány volt az. Ez a zsidó iskolázottsági fölény elsősorban a „frakciózó” kisebbségnek volt köszönhető. A frissen kiszakadt pápai neológ hitközség tagjai úgy fényév-nyivel jártak előbbre mindenki másnál lányiskoláztatásban. Ám az ortodo-xoknak sem volt miért szégyenkezniük. Ha a neológok egy napon megelégtették volna a pápai jó levegőt, és elköltöztek volna máshova, akkor is a zsidók maradtak volna a győztesei a nőiskolázási javakért folytatott pápai versengésnek, mert a maradék, ortodox zsidóság is sokkal nagyobb valószínűséggel járatta gyermekeit a leánypolgáriban, mint a keresztények.

A pápai ortodox zsidó családokról ebből nemcsak az derül ki, hogy a keresztény felekezetekhez viszonyítva nyitottak voltak a világi, nem vallá-sos jellegű képzésre, hanem az is, hogy lányaik (világi) képzésétől sem rettentek vissza, és már az 1870-es években ez volt a helyzet.

⁵⁰ A tanköteleként nyilvántartott pápai izraeliták 19,4%-a volt 1876-ban a neológ hitközség tagja (Városunk nevelés- és iskolaügye. In: *Pápai Lapok*, 1877. 18. sz. 2–3. p., 2. p.), míg az 1877-ben született pápai izraeliták 22,3%-a volt neológ: Népesedési mozgalom városunkban 1877-ben. In: *Pápai Lapok*, 1878. 1.sz. 2. p.

⁵¹ Pápa rendezett tanácsú város és a pápai járás községei a nemesszalóki hitközséghez tartozó községek kivételével, ezekre ld.: FROJIMOVICS KINGA: Magyar zsidó levéltári repertórium. III. Magyarországi zsidó anyakönyvek 1760-tól napjainkig. Bp., 2007. (Hazai levéltárak és irattárak.) (továbbiakban: FROJIMOVICS, 2007.) 409–411., 443–445. p.; LÁNG JEHUDA-GYULA: A pápai zsidóság emlékkönyve. A mártírhálalt halt pápai és környékbeli zsidók emlékére. Tel-Aviv, [1974.] 175. p.

Ortodox zsidók egy gimnáziumban: Gyöngyös

A másik forrás, amely elkotyogja, melyik zsidó diák melyik vallási frakcióhoz tartozott, a gyöngyösi állami gimnázium értesítői a Horthy-korszakból. Ezek az 1933/1934-es tanévtől jelezték egyénenként, kicsoda „orth. izr.” és kicsoda „izr.”, és az értesítők végén található statisztikai összesítés is ebbe a két kategóriába osztotta az izraelitákat. Az „izr.”, amint a jelmagyarázat feloldja, a Gyöngyösön többségben lévő status quo ante közösséghez tartozást jelentette. A városban a status quo zsidók képezték a „lazábban vallásos” pártot. A hitközségi elnök 1912-ben úgy fogalmazott, hogy a gyöngyösi status quo hitközség „különböző elemekből: konzervatívokból és haladókból áll”.⁵² Az „orth. izr.” pedig természetesen az ortodox hitközséghez tartozókat jelölte, amelyet a gyöngyösi status quo hitközségből kivált tagok alapítottak 1881-ben.⁵³ Aztán a zsidótörvények korában a gimnázium igazgatósága már kevésbé volt fogékony a finom megkülönböztetések szépségére: 1940/1941-től az értesítő statisztikai fejezete csupán az izraeliták létszámáról adott hírt, az egyes irányzatokról többé nem, de az osztálynévsorokban még feltűntek külön az ortodoxok.

Az adatokat az iskolázási esélyek szempontjából az 1938/1939-es tanévig érdemes vizsgálni, mert utána már rendelet,⁵⁴ az úgynevezett középiskolai numerus clausus korlátozta a zsidó tanulók felvételét. Addig a gyöngyösi zsidó vallású tanulóifjúságnak átlagosan 17%-a volt ortodox.

A kérdés az, hogyan alakultak az irányzatok közötti erőviszonyok a helyi zsidóságban az iskola falain kívül, mert ennek tudatában ítélnéjük meg, sok vagy kevés volt-e a gyöngyösi ortodox zsidó gimnazista. A két hitközség létszámát összeadva ismerjük a népszámlálásokból, de hogy külön-külön mekkorák voltak, azt már jóval bonyolultabb megítélni. Ugyanis hiába áll rendelkezésünkre több olyan információ, amiből következtetni lehet a lélekszámokra, a rájuk alapozott becslések egymástól jelentősen eltérő képet festenek arról, hogy melyik pártot hányan erősítették.

A gyöngyösi ortodox hitközséget legkisebbnek az 1909. évi *Gyöngyösi Kalendárium* névtár rovata mutatja. Eszerint a status quo hitközségnek

⁵² A gyöngyösi st. quo izr. hitközség 1912. december 1-én tartott képviselőtestületi gyűlésének jegyzőkönyve. – Magyar Zsidó Levéltár, X. 6.

⁵³ A gyöngyösi szakadásról a status quo hitközség anyakönyvének másodpéldányában emlékezett meg az anyakönyvvezető. A Gyöngyösi Status Quo Izraelita Hitközség születési anyakönyve, 1881. – Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL. HML.) IV–416/353. Az alapítás dátuma a szakirodalomban több helyen tévesen szerepel: DEZSÉRI BACHÓ LÁSZLÓ: A zsidóság térfoglalása Gyöngyösön 1919-ig. Adalékok a magyarországi zsidóság történetéhez. Gyöngyös, 1941. 85. p., HORVÁTH LÁSZLÓ: A gyöngyösi zsidóság története. Gyöngyös, 1999. 43. p., ORBÁNNÉ SZEGŐ ÁGNES: A gyöngyösi zsidóság története a középkortól a holokausztig. In: Tanulmányok a holokausztról. II. Szerk.: Braham, Randolph L. Bp., 2002. 273–309. p., 293. p.

⁵⁴ VKM 134.541/1939. IX. sz. rendelet: A Budapesti V. kerületi Magyar Királyi Állami Főreáliskola vegyes iratai. Zsidó tanulók felvétele. – Budapest Főváros Levéltára, VIII. 36. a. 1.

450, az ortodoxnak 63 tagja (minden bizonnyal családfője) volt.⁵⁵ Ha feltételezzük, hogy a családnagyság megegyezett a két hitközségben, akkor a névtár adataiból azt kapjuk, hogy 1909-ben a két hitközség zsidóságának 12,3%-a lehetett ortodox.

A legnépesebbnek akkor látszik a gyöngyösi ortodoxia, ha a születési anyakönyvekből megkíséreljük megbecsülni, hányan lehettek az egyik, illetve a másik hitközségben a 10-19 évesek, vagyis a középiskolába járásra esélyes korúak 1933 és 1939 között. Ehhez annak kellene utánajárnunk, mennyien születtek 1914 és 1929 között az egyik, illetve a másik hitközségben. Csakhogy az ortodox születési anyakönyv a legzagvább dokumentum, amit életemben láttam. A bejegyzéseit csak 1924-től lehet követni, és innentől 1929-ig 36 születést regisztrál.⁵⁶ A status quo anyakönyv ugyanebben az időszakban 85-öt.⁵⁷ Ebből az látszik, hogy a helyi középiskolás korú zsidóságnak a 29,8%-a lehetett ortodox. Ám jelentősen csökkenti ennek az adatnak a megbízhatóságát, hogy az állami anyakönyvet fellelővilágosan kiderül: a gyöngyösi hitközségi anyakönyvek nem voltak pontosak, vagy legalább az egyik nem volt az, mert az állami anyakönyvvezető sokkal több izraelita gyermek születéséről szerzett tudomást, mint amennyit a két hitközség együtt feljegyzett.⁵⁸ Mindenesetre a ránk maradt nyomokból az olvasható ki, hogy a holokauszt előtti évtizedekben az ortodoxok a két gyöngyösi székhelyű hitközség zsidóságának legalább 12%-át, legfeljebb 30%-át képezte.⁵⁹

⁵⁵ Gyöngyös névtára. In: Gyöngyösi Kalendárium 1909. évre. Szerk.: Stiller János. Gyöngyös, 1909. 166–179. p., 168–169. p.

⁵⁶ A Gyöngyösi Ortodox Izraelita Hitközség születési anyakönyve, 1898–1942. – MNL. HML. IV–416/355.

⁵⁷ A Gyöngyösi Status Quo Izraelita Hitközség születési anyakönyve, 1905–1976. – Magyar Zsidó Levéltár Családkutató Központ.

⁵⁸ 1924-ben a két hitközség Gyöngyösön és környékén 30 gyermek születéséről tudósított, míg az állami anyakönyvben ugyanebben az évben csak Gyöngyösön 38 izraelita gyermek születéséről értesülünk. Gyöngyös város állami születési anyakönyve, 1922–1924. – MNL. HML. XXXIII–1/a/244.

⁵⁹ Ezenfelül még a következő adatok állnak rendelkezésünkre a két gyöngyösi hitközség méretéről: A status quo anyakönyvvezetőnek az anyakönyvbe tett megjegyzéséből tudjuk, hogy az ortodox hitközséget eredetileg egy törpe kisebbség, „14 tag” alapította: A Gyöngyösi Status Quo Izraelita Hitközség születési anyakönyve, 1881. – MNL. HML. IV–416/353. A *Magyar zsidó lexikon* Gyöngyösről szóló szócikkében egy – a jelek szerint – durva becslést olvashatunk a status quo hitközségbe tartozó családok számáról, amit aztán hárommal felszorozott az adatközlő, és ezt tekintette a hitközségi létszámnak: MZsL., 1929. 332. p. Ha a lexikon eltalálta a valóságot, és az adatot a legközelebbi népszámlálás eredményével összevetjük, akkor a helybeli zsidóság 22,4%-a volt ortodox, vö.: Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint. Bp., 1932. (Magyar Statisztikai Közlemények, 83.) 221. p. A zsidó hitközségek 1944 áprilisi összeírásában mindkét hitközség közölte a lélekszámát (Magyarországi zsidó hitközségek (A), 1994: 244–245. p.), aminek alapján a gyöngyösi és környéki zsidóság 25,6%-a volt ortodox. Ám sejthető, hogy a két megadott érték közül legalább az egyik nem stimmel, mert ha összeadjuk a két hitközség létszámát, jóval kevesebbet kapunk, mint amekkora a népszámlálás szerint a hitközségek területén élő izraeliták létszáma volt: Az 1941. évi

Az egyes felekezetek iskolázási esélyeinek megállapításához már csak össze kell mérnünk a gimnázium diákságán belüli felekezeti arányokat az iskolán kívüliekkel. (8. táblázat.) Amíg minden ötödik gimnazista zsidó volt, addig csak minden tizenkettedik gyöngyösi volt az. És ez nemcsak a többségi status quo zsidóknak köszönhetően alakult így. Ortodox zsidókba is könnyebb volt belebotlani a gimnázium folyosóján, mint a gyöngyösi utcákon. Az izraeliták tehát – tekintet nélkül arra, hogy az ortodox vagy a status quo hitközséget erősítették-e – nagyobb hányadát képezték a gimnazistáknak, mint a város népességének, nagyobb eséllyel lettek középiskolások Gyöngyösön, mint bármelyik keresztény egyház hívei. Még sokkal nagyobb mindkét frakció előnye, amennyiben nem a Gyöngyös városi, hanem a hitközségek területén élő népesség megoszlását tekintjük viszonyítási pontnak.

A nagy zsidó előny a középiskolázási esélyekben Gyöngyösön tehát semmiképp sem egyedül a status quo hitközség diadala volt. E siker eléréséből az ortodox zsidók is kivették a részüket. Sőt – attól függően, hogy az ortodoxok létszámára vonatkozóan melyik becslésünk áll közelebb a valósághoz – még azt is elképzelhetőnek mutatják az adatok, hogy az ortodox zsidók nagyobb valószínűséggel látogatták a gyöngyösi gimnáziumot, mint a status quo irányzathoz tartozó fiatalok.

Mivel a gyöngyösi értesítők egyenként is azonosítják az ortodox és status quo zsidó tanulókat, alkalmunk adódik a tanulmányi eredmények kiszámítására is irányzatokként. Az ortodox diákok 75, a status quo-k 407 és a keresztények 2541 bizonyítványában figyelhetjük így meg, hogyan alakultak a gyerekek tanulmányi átlagai az egyes tantárgyakban. (9. táblázat.)

A gyöngyösi gimnáziumban a Horthy-korszakban az izraelita tanulók a magas presztízsű – mondjuk így –, főbb tárgyakból jobb tanulók voltak a keresztényeknél. De nemcsak a zsidók kaptak jobb jegyeket ezekből a tantárgyakból a nem zsidóknál, hanem a zsidóságon belül az ortodox frakció is megelőzte őket, még hozzá rendre jelentős, több tized jegynyi fölényvel. Ennél sokkal meghökkentőbb, hogy az ortodoxok a status quo hitközség tagjait is maguk mögé utasították.

Az alacsonyabb presztízsű tantárgyakban a zsidók azonban – a gyorsírás kivételével – éppen rosszabb osztályzatokat kaptak a keresztényeknél. Ám ezekre a versengésekre is jellemző, hogy az ortodox zsidók szebb eredménnyel végeztek, mint a többi izraelita. A gyöngyösi és környéki zsidóság szigorúbban vallásos szárnyához tartozók gyermekei jobb értékeléseket kaptak hittanból, rajzból, énekből, szépírásból és magaviseletből, mint a vallási szempontból liberálisabb szülők ivadékai. Csak testnevelésből, rendszeretből és gyorsírásból voltak gyengébbek az ortodoxok osztályzatai a status quo zsidókénál.

A Horthy-kori gyöngyösi ortodox zsidóságot tehát a gimnáziumi értesítők alapján nincs okunk úgy elkönyvelni, mint a modern világ kihívásainak megfelelni nem tudó, az életben az akadályokat a többi zsidónál, netán mindenki másnál rosszabbul vevő csoportot. A helyi ortodox zsidók lekö-

rözték a keresztényeket az iskolázási javakért folytatott küzdelemben. Nem igazolható, hogy a középiskolázási esélyeik rosszabbak voltak, mint a többi helybeli zsidónak. Az viszont igazolható, hogy a gimnáziumban még a többi zsidó diáknál is jobb tanulók voltak.

Összegzés

Mind a csupán valószínű következtetéseket lehetővé tevő országos, mind a helyi szintű, de biztos eredményre vezető vizsgálatok arra mutattak: az ortodox, illetve az északkelet-magyarországi zsidók egyáltalán nem voltak a nyilvános iskolarendszer mostohagyermekai, nincs okunk őket úgy elképzelni, mint akik mereven elzárkóztak a világi tudástól és az azt közvetítő iskolarendszertől. Bár a neológok, illetve az északkeleti régió kívüli élő zsidók iskolázási esélye az övéiknél többnyire nagyobbak mutatkozott, a keresztényeknél az ortodox és északkelet-magyarországi zsidók is jobban álltak. Ráadásul még egy olyan esetre is rábukkantunk, a gyöngyösire, ahol az ortodoxok tanulmányi munkáját nemcsak a keresztényekénél, hanem a többi zsidóénál is magasabbra értékelték.

A rendelkezésre álló adatok szerint a holokauszt előtti fél évszázadban Magyarországon nem csupán a neológ zsidóság volt felüliskolázott, hanem a zsidóság egésze. Mai tudásunk szerint a zsidókérdés diskurzusnak azok a résztvevői, akik az ortodox zsidókat, illetve az úgymond galícia-ánereket „műveletlennek” és „sötétnek” állították be, tévedtek.

TÁBLÁZATOK

1. táblázat: Műveltségi viszonyok Magyarországon felekezetenként 1910-ben és 1930-ban

Népszám- lálas idő- pontja	Felekezet		Írástudatlanok* a leg- alább 6 éve- sek közt	Főisko- lát vég- zett	Legalább									
					8**		6		4		6		4	
					középfokú				iskolai					
					osztályt végzett									
1910	Zsidó		13,3	nincs adat	%									
	Nem zsidó	Római ka- tolikus	24,1		5,8	8,2	18,2	nincs adat						
		Református	19,7		1,3	1,8	3,6							
		Evangéli- kus	14,1		1,3	1,7	3,2							
		Görögkato- likus	66,8		1,8	2,4	4,4							
		Görögkeleti	58,6		0,4	0,6	0,9							
		Unitárius	26,4		0,4	0,5	1,0							
		Összesen	32,3		2,5	3,1	4,8							
1930	Zsidó		2,4	3,1	13,3	17,6	40,8	64,8	83,5					
	Nem zsidó	Római ka- tolikus	10,4	0,8	2,6	3,4	8,2	40,5	63,2					
		Református	9,1	0,8	2,3	2,9	6,5	40,4	64,6					
		Evangéli- kus	4,5	1,4	3,9	4,9	9,9	60,7	74,5					
		Görögkato- likus	20,7	0,5	1,6	2,0	4,4	24,4	47,3					
		Görögkeleti	25,4	0,8	2,6	3,4	7,2	24,5	50,2					
		Unitárius	nincs adat											
		Összesen	10,1	0,9	2,6	3,4	7,8	41,3	63,8					

Forrás: Népszámlálás, 1910/5. 77., 162–169., 392–431., 526–543. p.; Az 1930. évi népszámlálás. IV. rész. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtokviszonyai. V. rész. Részletes demográfia és a lakóházak és lakások adatai. Bp., 1936. (Magyar Statisztikai Közlemények, 96.) (továbbiakban: Népszámlálás, 1930/4-5.) 240–243., 314–325. p.

* Írástudatlanokon itt és mindvégig az írni és olvasni nem tudók, valamint a csak olvasni tudók értendők.

** A KSH bizonyos iskolatípusok esetén az iskolát befejező, de nyolcnál kevesebb osztályt elvégzőket is a 8 középfokú osztályt elvégzők közé sorolta: KSH munkássága, 1911. 496. p.

2. táblázat: A zsidók és nem zsidók műveltsége Északkelet-Magyarországon és Magyarországon 1910-ben

Felekezet	Régió	Írástudatlanok a legalább 6 évesek közt	Legalább		
			8	6	4
			középfokú osztályt végzett		
%					
Zsidók	Északkelet-Magyarország*	31,4	1,8	2,6	6,4
	Máramaros	60,4	0,4	0,6	1,3
	Magyarország**	13,3	5,8	8,2	18,2
Nem zsidók	Északkelet-Magyarország	40,9	1,0	1,3	2,5
	Máramaros	76,0	0,6	0,9	1,5
	Magyarország	32,3	1,1	1,5	2,9

Forrás: Népszámlálás, 1910/5. 76–77., 166–169., 424–427., 540–541. p.

* Máramaros vármegyével együtt.

** Északkelet-Magyarországgal együtt.

3. táblázat: A zsidók és nem zsidók műveltsége Magyarországon a helyben domináns zsidó irányzat szerint 1910-ben

Felekezet	Helyben domináns zsidó irányzat	Írástudatlanok a legalább 6 évesek között	Legalább		
			8	6	4
			középfokú osztályt végzett		
			%		
Zsidó	Neológ	5,2	9,6	13,6	28,0
	Vegyes	7,0	5,2	7,6	19,1
	Ortodox	26,1	1,9	2,8	7,2
	Összesen	13,3	5,8	8,2	18,2
Nem zsidó	Neológ	26,2	1,5	2,1	4,0
	Vegyes	22,1	1,1	1,4	2,7
	Ortodox	43,0	0,8	1,1	2,1
	Összesen	32,3	1,1	1,5	2,9

Forrás: Népszámlálás, 1910/5. 76–77., 162–169., 424–427., 540–541. p.

4. táblázat: A domináns zsidó vallási irányzatok a trianoni Magyarországon az 1930-as megyebeosztás szerint (1943. december 31-ei állapot)

Törvényhatóság típusa	Neológ	Ortodox dominanciájú	Status quo	Vegyes
Vármegye	<ul style="list-style-type: none"> - Baranya - Békés - Csongrád - Fejér - Jász-Nagykun-Szolnok - Komárom és Esztergom - Pest-Pilis-Solt-Kiskun - Somogy - Zala 	<ul style="list-style-type: none"> - Abaúj-Torna - Bihar - Borsod, Gömör és Kishont - Csanád, Arad és Torontál - Győr, Moson és Pozsony - Hajdú - Nógrád és Hont - Sopron - Szabolcs és Ung - Szatmár, Ugocsa és Bereg - Veszprém - Zemplén 	-	<ul style="list-style-type: none"> - Bács-Bodrog (ortodox abszolút többség) - Heves (ortodox relatív többség) - Tolna (ortodox relatív többség) - Vas (neológ abszolút többség)
Törvényhatósági jogú város	<ul style="list-style-type: none"> - Baja - Győr - Hódmezővásárhely - Kecskemét - Pécs - Sopron - Szeged - Székesfehérvár 	- Miskolc	- Debrecen*	-
Székesfőváros	- Budapest			

Forrás: Magyarországi zsidó hitközségek. 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. I. rész: Adattár. (A). Szerk.: Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Schweitzer József. Bp., 1994., Magyarországi zsidó hitközségek. 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. I. rész: Adattár. (B). Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Schweitzer József (szerk.) Bp., 1994.

* Debrecenből csak az ortodox hitközség küldte vissza a kitöltött kérdőívet a Zsidó Tanácsnak. A debreceni status quo hitközség létszámát úgy becsültem, hogy a debreceni izraelitáknak az 1941. évi népszámlálás szerinti számából (Népszámlálás, 1941. 8*. p.) kivontam az ortodox hitközség 1943. december 31-i létszámát.

5. táblázat: A zsidók és nem zsidók műveltsége Magyarországon a helyben domináns zsidó irányzat szerint a népesség százalékában 1930-ban

Felekezet	Helyben domináns zsidó irányzat	Írástudatlanok a legalább 6 évesek között	Főiskolát végzett	Legalább				
				8	6	4	6	4
				középfokú			iskolai	
				osztályt végzett				
				%				
Zsidó	Neológ	1,7	3,7	16,0	21,2	47,5	69,0	87,0
	Status quo	2,9	3,1	12,8	17,4	38,7	60,6	80,3
	Vegyes	2,6	2,6	9,9	13,2	35,0	65,4	82,0
	Ortodox	4,5	1,5	5,7	7,5	21,6	52,0	73,3
	Összesen	2,4	3,1	13,3	17,6	40,8	64,8	83,5
Nem zsidó	Neológ	8,9	1,1	3,4	4,3	10,0	42,4	66,0
	Status quo	8,3	1,8	5,4	6,9	15,5	36,9	63,5
	Vegyes	10,5	0,5	1,5	2,0	4,7	45,0	64,7
	Ortodox	12,5	0,5	1,4	1,8	4,2	37,9	58,8
	Összesen	10,1	0,0	2,6	3,4	7,8	41,3	63,8

Forrás: Népszámlálás, 1930/4-5. 240–243., 314–325. p.

6. táblázat: Az (ortodox) zsidók és a nem zsidók műveltsége Miskolcon 1910-ben és 1930-ban

Népszámlálás időpontja	Felekezet	Írástudatlanok a legalább 6 évesek közt	Főiskolát végzett	Legalább				
				8	6	4	6	4
				középfokú		iskolai		
				osztályt végzett				
%								
1910	Zsidó	6,8	nincs adat	5,7	8,7	20,9	nincs adat	
	Nem zsidó	15,4		3,1	4,4	10,3		
1930	Zsidó	2,8	2,6	11,3	15,8	36,6	56,4	81,2
	Nem zsidó	7,1	2,2	6,2	8,3	20,0	46,7	72,4

Forrás: Népszámlálás, 1910/5. 162., 166–167., 540–541. p.; Népszámlálás, 1930/4-5. 242–243., 324–325. p.

**7. táblázat: A pápai állami polgári leányiskola tanulói
felekezet szerint (1875/1876–1877/1878)**

		Nem zsidó				Zsidó		
		Római katoli- kus	Reformá- tus	Evangéli- kus	Össze- sen	Orto- dox	Neo- lóg	Össze- sen
		%						
Polgári leányisk. tanulói	1875/1876	46	4	4	54	28	18	46
	1876/1877	37	3	5	46	36	19	54
	1877/1878	32	5	8	45	35	20	55
	Átlag	38	4	6	48	33	19	52
Pápa tankötelesként nyilvántartott leány népessége (1876)		60,1	7,7	2,0	69,8	23,8	6,3	30,2
Pápa népessége (1880)		58,2	10,9	6,7	75,8	19,5	4,7	24,2
A pápai hitközség te- rületén élő népesség (1880)		64,2	11,9	14,9	91,1	7,2	1,7	8,9

Megjegyzés: A becült adatok kurziválva vannak.

Forrás: A Pápai Állami Nyilvános Polgári Leányiskola értesítője az 1875–76. tanévről. [Szerk.: Modrach Anna.] Pápa, 1876. 26. p.; A Pápai Állami Nyilvános Polgári Leányiskola értesítője az 1876–77. tanévről. [Szerk.: Modrach Anna.] Pápa, 1877. 6. p.; A Pápai Állami Nyilvános Polgári Leányiskola értesítője az 1877–78. tanévről. [Szerk.: Modrach Anna.] Pápa, 1878. 43. p.; Városunk nevelés- és iskolaügye, 1877. 70. p.; A magyar korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve. II. köt. Bp., 1882. 356–357., 360. p.

8. táblázat: A gyöngyösi gimnázium tanulói felekezet szerint (1933/1934–1943/1944)

	Nem zsidó					Zsidó		
	Római katol.	Gör. ritusú	Ref.	Ev.	Össz.	Status quo	Orto- dox	Össz.
1933/1934	71	1	5	1	78	18	4	22
1934/1935	72	1	5	2	80	17	4	20
1935/1936	72	2	4	1	78	18	4	22
1936/1937	73	1	5	1	80	16	4	20
1937/1938	76	2	5	1	83	14	3	17
1938/1939	79	1	4	1	84	14	2	16
1939/1940	82	1	5	1	89	10	1	11
1940/1941	82	1	5	1	90	9	1	11
1941/1942	83	2	4	1	90	9	1	10
1942/1943	84	1	5	1	90	n. a.	n. a.	10
1943/1944	86	1	4	1	91	8	1	9
Átlag (1933/1934– 1938/1939)	73,7	1,3	4,6	1,0	80,6	16,2	3,2	19,4
Gyöngyös népessége (1941)	84,4	1,5	4,2	1,2	91,4	6,0– 7,5	1,1– 2,6	8,6
A gyöngyösi hitközségek területén élő népes- ség (1941)*	93,2	0,6	2,0	0,5	96,5	2,5– 3,1	0,4– 1,1	3,5

Megjegyzések: A becslült adatok kurzíválva vannak. Továbbá: Az értesítők felekezeti összesítései és az osztálynévsorok felekezeti megjelölései között akadtak ellentmondások, ezeket értelemszerűen, az előző és következő évi értesítővel összevetésben igyekeztünk feloldani.

Forrás: Ld. a 9. táblázat forrásait; ill.: A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium évkönyve az 1942–43. iskolai évről. Szerk.: Csengő Nándor. Gyöngyös, 1943. 48. p.; Népszámlálás, 1941/2. 226–231. p.

* Gyöngyös megyei város és a gyöngyösi járás községei, kivéve a verpeléti hitközséghez tartozó községeket, ezekre ld.: FROJMOVICS, 2007. 228–230., 609–610. p.

9. táblázat: A gyöngyösi gimnázium tanulóinak átlagosztályzatai felekezet szerint a főbb tárgyakból (1933/1934–1941/1942, 1943–1944)

Tantárgy	Zsidók			Nem zsidók*
	Ortodox	Status quo	Összesen	
Magyar	2,13	2,23	2,22	2,36
Latin	2,28	2,42	2,40	2,64
Német	1,84	2,29	2,22	2,50
Francia/olasz**	1,77	2,06	2,02	2,34
Történelem	2,13	2,30	2,27	2,37
Földrajz	2,00	2,31	2,26	2,34
Természettan***	2,08	2,19	2,17	2,23
Matematika	2,17	2,26	2,25	2,45

Megjegyzés: a kisebb értékek jelentik a jobb jegyet.

Forrás: A Gyöngyösi Állami Koháry István-gimnázium jubileumi értesítője az 1933–34. iskolai évről. Szerk.: Erdős Tivadar. Gyöngyös, 1934. 178–190., 193. p.; A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium értesítője az 1934–35. iskolai évről. Szerk.: Csengő Nándor. Gyöngyös, 1935. 120–130., 134. p.; A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (II–VIII. reálgimnázium) értesítője az 1935–36. iskolai évről. Szerk.: Csengő Nándor. Gyöngyös, 1936. 116–126., 130. p.; A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (III–VIII. reálgimnázium) értesítője az 1936–37. iskolai évről. Szerk.: Csengő Nándor. Gyöngyös, 1937. 63–72., 76. p.; A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (IV–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1937–38. iskolai évről. Szerk.: Csengő Nándor. Gyöngyös, 1938. 73–82., 86. p.; A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (V–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1938–39. iskolai évről. Szerk.: Csengő Nándor. Gyöngyös, 1939. 58–67., 71. p.; A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (VI–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1939–40. iskolai évről. Szerk.: Csengő Nándor. Gyöngyös, 1940. 52–61., 65. p.; A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (VII–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1940–41. iskolai évről. Szerk.: Csengő Nándor. Gyöngyös, 1941. 41–51., 55. p.; A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1941–42. iskolai évről. Szerk.: Csengő Nándor. Gyöngyös, 1942. 56–67., 71. p.; A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (V–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1943–44. iskolai évről. Szerk.: Csengő Nándor. Gyöngyös, 1944. 29–41., 44. p.

* A nem zsidók átlagosztályzatait nem a jegyeik egyenkénti rögzítésével kaptam, hanem úgy, hogy a tanulmányi eredményeknek a gimnáziumi értesítők végén szereplő statisztikájából kiszámítottam a teljes diákság átlagát, és abból kivontam az izraeliták osztályzatainak súlyozott átlagát. Ez a módszer értelemszerűen nem engedi meg, hogy a keresztény felekezetek közötti egyenlőtlenségeket is megfigyeljük.

** Az 1940/1941-es tanévtől választhattak a tanulók, hogy olaszt vagy franciát kívánnak-e tanulni.

*** Beleértve a természettant, vegytant, fizikát is.